

NAGYLAKI LÁSZLÓNÉ EÖRDÖGH TÜNDE

Nyíregyháza

Kosztolányi Dezső Üllői úti fák c. versének nyelvi- stilisztikai elemzése

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy Kosztolányi Dezső Üllői úti fák c. versét egy új elemzési módszerrel közelítsem meg. Az irodalomtanítási gyakorlatban ma még ritkán alkalmazzuk azokat az új, a nyelvtudomány eredményeire támaszkodó elemzési módszereket, amelyek az irodalom és az anyanyelv koncentrációjának, a tudományosság elvének, az objektivitás követelményének eleget téve tárják fel az irodalmi mű tartalmi, esztétikai szépségeit.

A költeményt Szabó Zoltán kolozsvári nyelvészprofesszor módszerét követve elemzem, aki a globális elemzést a szöveg kohéziójának felfedésével ötvözi. Stilisztikai elemzéseiben alkotó módon értékesíti az új nyelvelméletek, iskolák eredményeit.

E módszer alkalmazását az irodalomtanításban a következők miatt tartom hasznosnak:

1. Koncentráció az irodalom és az anyanyelv között
2. Műközpontúság érvényesítése
3. A szövegértés képességének fejlesztése
4. Gondolkodásfejlesztés
5. Folyamatos ismétlés

Kosztolányi e műve az általános iskola 7. o. irodalmi anyagában nem törzssanyag, de kiegészítő anyagként alkalmazhatjuk több tantervi követelmény teljesítésére, pl. annak megfigyeltetésére, hogy:

1. a költészetben a táj és az ember kapcsolata elválaszthatatlan, s a táj elemei emberi érzelmek, gondolatok hordozói. A költőket is foglalkoztatták a lét nagy kérdései, ifjúság—elmúlás, élet—halál. Meg kell láttatnunk, mik a képi kifejezői, jelképei ezeknek a költészetben, s e képek milyen nyelvi, stíláriis alakulatban öltönek testet.

2. Mivel az irodalmi mű szövegére összpontosítunk, elősegítjük a mű jobb megértését, befogadását.

3. Fejlesztjük a tanulók gondolkodását, mert a műelemzés egzaktabbá, objektívbbé válik. A tanulóknak különbséget kell tenniük egész—rész, lényeges—lényegtelen között. Analízist, szintézist, oksági, alá- és fölérendeltségi viszonyokat kell felismerniük. Fejlődik kreativitásuk, alkotó fantáziájuk.

4. Elősegítjük az értő olvasás képességének fejlődését.

5. A mű elemzése kapcsán a következő törzssanyag ismétlésére, elmélyítésére van lehetőség:

Irodalom: A rím és a ritmus 5. o.

A szóképek 5—6. o.

Nyelvtan: A hangok csoportosítása 5. o.

A szavak jelentése 5. o. A mondat fajtái 5. o. A szófajok 6. o.

1. Szabó Zoltán elemzési módszerének tudományos alapjai:

Az új nyelvelméletek (strukturizmus, szemantika, szemiotika, matematikai szövegnyelvészet stb.) eredményei a műelemzésben is jól hasznosíthatók, hiszen kutatási tárgyuk a nyelv, amely az irodalmi mű anyagát is képezi. Különösen a szövegnyelvészet hatott a stilisztikára, „hiszen a szövegnyelvészeti kategóriák, leírási technikák a stíloselemzésekben is alkalmazhatók”. [1]

2. Szabó Zoltán elemzéseiben alapvető kiindulópont, hogy a műalkotás szövege „szervezett komplexitás”. [2] A szerves egészet jelentő stílust a szerves egészként fel-fogott irodalmi mű (szövegegész) belső összefüggésrendjének a szerves részeként kell szemlélni és leírni. [3]

Műelemzési gyakorlatában négy szempontot érvényesít [4]:

1. globalitás;
2. a szöveg szervező (rendező) elvei;
3. a szövegkohézió;
4. a szöveg belső és külső kontextusai.

2.1. Az irodalmi mű rétegelt és globális struktúra. József Attila is vallotta: „a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás, a mű világának minden egyes pontja archimedesi pont”. Vagyis a műalkotás lényege a struktúraegészen található, az irodalmi mű egészét és belső összefüggésrendszerét kell szem előtt tartani, a részeket az egészhez viszonyítjuk, s a rétegek közül csak azokat vesszük figyelembe, amelyek a műegész szempontjából relevánsak.

2.2. Az elemzést a szövegszervező elvek felfedésével valósítjuk meg. Szabó Zoltán kifejti: „A stílus tartalmába sokkal több beletartozik, mint eddig véltük. Mint-hogy a stílus a szöveg sokféle viszonyának a fókusza, és kapcsolatban áll a szövegalkotás módjaival is, érthető, hogy a stílusnak nemcsak kifejező, hanem szövegszervező funkciója is van.” [5]

A stílus, a szövegben kifejeződő eszme és a szövegalkotó elv kapcsolata igen szoros. A szövegalkotó elvek olyan átfogó szövegsajátosságok, amelyek a műegész valamennyi alkotóelemére jellemzőek. Ilyen szövegalkotó elv pl. az ellentét vagy a párhuzam.

2.3. A szövegkohézió a szöveg alkotóelemeit összetartó erő. Ma még a számtalan kohézióértelmezés körül nem alakult ki egységes álláspont. Néhány kohézió-felfogást ismertetek [6]. Kohéziós erő lehet egy műben:

- a) bizonyos szavak ismétlődése
- b) a szöveg már ismert és új részei közötti viszony (topic-comment)
- c) egy integráló erejű mondat
- d) szemantikai egységek ismétlődése
- e) koherens szöveg — egységes témában kötődő
- f) a szöveg szerveződése (szövegalkotó tényezők)
- g) a szöveg mélyszerkezete (elvonat logikai szerkezet állítható fel a szöveg alapján)

2.4. A szöveg kontextusain az azonos szinten levő, egymással összefüggő, azonos vagy hasonló természetű kategóriák összessége értendő. Lehet belső a kontextus: mindaz, ami a szövegben van, és külső, a szöveg kapcsolatai a külső szférákkal — vagyis mindaz, amit más diszciplínákból (irodalomtörténet, művészettörténet, szociológia stb.) a műre vonatkozóan megtudunk, vagy szövegen kívüli források szolgáltatnak érintkezési pontokat a szöveggel.

2.5. Az irodalmi mű nemcsak globális, hanem rétegelt struktúra is. Az elemzés folyamán feltárjuk az irodalmi mű rétegeit, komponenseit. Szabó Zoltán nyomán ezek [7]):

1. A megjelenített valóság (eszme, gondolat, érzelem, a mű tartalma)
2. A megjelenítő valóság (a tartalmat kifejtő közeg)
3. A stílus (a tartalom nyelvi formája)

A költemény elemzése

3. Szabó Zoltán sokoldalú, tudományosan megalapozott módszere alapján próbálom meg felfedni Kosztolányi Dezső Üllői úti fák c. költeményében a tartalmi, stíláriis nyelvi sajátágokat.

Elemzési menetem:

A szövegszervező elv

A szövegkohézió

A megjelenített valóság: a mű külső kontextusai

A megjelenítő valóság

A stílus

3.1. A költemény szövegszervező elve az ellentét, amely kimutatható a fókuszkohézióban s a vers mindhárom rétegében. Fókuszkohéziójának alapja a vers harmadik versszakában található, „Hová repül az ifjúság?” integráló erejű kérdő mondat. E mondat magába sűríti a vers tartalmi, hangulati, stíláriis lényegét. A mondat tartalmi megállapítása: repül az ifjúság, vagyis múlik az idő.

A hová kérdőszóhoz hozzáérhetjük a miért kérdőszót. Miért múlik el a fiatalág? Ez a fájdalmas kérdésfeltevés érződik a költemény minden sorában. Az idő visszafordíthatatlanságával, az elmúlással szemben gyakran állunk értetlenül, szeretnénk meg nem történtté tenni az eseményeket, létünk egyszerisége, meg nem ismételhősége az ember fájdalmas, egyedi élménye. „Ne múljon el az ifjúság!” — akár ez a felszólító mondat is állhatna a kérdő mondat helyett.

Élet—halál, fiatalág—öregség, vágy—valóság ellentéte: ez a mű tartalmi mondanivalója.

Az ellentét nemcsak a tartalmi mondanivalóban, „ifjúság—öregség” (hözzáértendő metaforikus jelentéskörök; élet—halál) e fogalmakhoz társuló hangulatiságban; vidámság, életerő, gazdagság, bőség — kietlenség, szomorúság, bánat — nyilvánul meg. A mondanivalót kifejező valóság, az Üllői úti fák virágzása — haldoklása, tavaszi—őszii kép ennek megfelelően szintén ellentétes.

A vers három versszakából az elsőben a virágzó Üllői úti fák a fiatalság, az utolsóban a „bús lombú fák” az öregség, halál jelképei. Az ellentét az első és a harmadik versszak között a legélesebb. A második versszak az átmenetet jelenti, itt együtt jelenik meg az ellentét kezdet és vég, ifjúság, elmúlás között.

édes illat — bú ciprusa

higgyék — ne lássák

Az ellentét találkozásá, lecsapódása egy állandósági érzést kelt. Az élet körforgása egyetemessé tágu. „Örök az ifjúság, est óráin át” — az örök melléknév és az át névutó jelentésének van kiemelkedő szerepe e folytonossági érzés megteremtésében.

Kelemen Péter megállapítása szerint: „a második szakasz az érett kor allegóriája. A konnotációk az érettség-beteltség-elmúlás felé vezetnek”. [8] E két megállapítás egymásnak nem mond ellent, megfelel a dialektikus gondolkodásnak. Az ellentét szervezi a nyelvi stíláriis kifejezőeszközöket is.

3.2. Mint említettem fókuszerejű mondat a „Hová repül az ifjúság?” Tartalmi

jelentésének fókuszerejéről már szoltam a szövegszervező elv kifejtésekor. Nyelvtani szerepét tekintve, mint egyetlen kérdő mondat is fókuszjellegű, az összes többi mondatot az ellentét erejénél fogva magához vonzza. A mondat szavai felölelik a költemény szókészletét és stílus kategóriáit.

a) A „hová” kérdőszó, mint stílus kategória meghatározza a vers hangulatiságát, azt a kiábrándult, rezignált, életunt hangulatot, amelyet a századvégi chanson képvisel. E meg gondolás alapján mint stílus kategóriát kapcsolhatjuk a századvégi szecessziós, parnasszista ízlésnek megfelelő, a túldíszítettség célját szolgáló morfé mák, glosszémák csoportjához: „balzsamos, ciprus, bús, csíra, kedvem napja, búsan dalolva”. Sőt a búcsú formula is idevehető: „Az ég legyen tivéletek.”

b) A „repül az ifjúság” megállapítás megszemélyesítést fejez ki, ez a legát fogóbb stílus kategória a versben. Ebben az értelemben a „repül az ifjúság” magához köt minden megszemélyesítést:

„adtatok kedvet, tusát, haldoklik a határ, nyugszik a kedvem napja, a szél búsan dalolva jár, megöl minden csírát”.

c) A „repül az ifjúság” konnotációja: múlik az idő. E jelentésében magához kapcsol minden az idővel, az idő múlásával kapcsolatos szót, „est, óra, nap, altató”. Az ellentét erejénél fogva a vágyakozás megtestesítőjeként az „örök” melléknév is idesorolható.

d) A repül ige jelentései a versben:

1. telik, múlik (az idő)

2. lehull (a virág a fáról)

Első jelentésében mint megszemélyesítés része kapcsolatba hozható az ifjúsággal (ti. a fiatalság múlik el), s az ellentét erejénél fogva a felszólító módú igealakokkal; „borítsa, nyúljatok, szívják, ne lássák, higgyék” második jelentésében párhuzamba állítható a „haldoklik, megöl, nyugszik, jár” igealakokkal. A jelen idejű igealakok a haldoklás, az őszi kép stílus alakító tényezői, ellentétesen a „volt, adtatok” múlt idejű, s a fentebb felsorolt felszólító módú alakokkal, melyek a tavaszi képalkotásban vesznek részt.

e) A mondat utolsó szava az ifjúság szó. Az ifjúság szimbólumai a versben a virágzó Üllői úti fák. Hozzákapcsolhatjuk tehát a tavaszi természet fogalomkörébe tartozó szavakat, s azokat is, amelyek hangulatilag társuló jelentésűek. A tartalmi, nyelvi, stilisztikai ellentét alapján az őszi fogalomkörébe tartozó szavak is levezethetők.

Az életkezddéssel, vidámsággal, fiatalsággal összefüggő fogalmak: „kedv, tusa, csíra”. A bőséget, ártatlanságot, gazdagságot kifejezők: „szagos, virágos, ezer, fehér, édes, illat, balzsamos”.

Velük ellentétes szavak: „bú, ciprus, altató, est, sárgult határ”.

A természet körébe tartozó szavak: „ég, fák, virág, fergeteg, lomb, határ, szél, csíra, illat, nap, ciprus, szagos, virágos, fehér, édes, balzsamos, örök, sárgult, bús lombú, altató, ezer”.

3.3. A költeményben megjelenített gondolat, eszme, a fiatalság múlása miatt érzett fájdalom, fiatalság—öregség, élet—halál ellentéte. A költeményt Kelemen Péter elemezte tüzetesen. Szerinte a „századvégi chanson a kiábrándultság és a talajvesztettség érzetéből fakad”. [9] A költemény első verseskötetében, a „Négy fal között”-ben jelent meg. „Eszméiben, filozófiájában még le nem tisztult, nem kiforrott alkotásokat tartalmaz a kötet, romantikus életérzések, kiábrándult hangulatiság, a századvég európai és magyar lírájának áramlatai egyaránt helyet kapnak benne.” [10] A mű gondolatisága e kontextusok ismertetésével érthetőbbé válik. Összefügg a kor általános életérzésével, filozófiájával.

3.4. A tartalmat megjelenítő valóság, mint azt a kohéziós elemzésben kifejtettem, a virágzó és haldokló Üllői úti fák. A vers e második rétegében nyilván a tavasz bősége, gazdagsága, ártatlansága, pompája áll szemben az ős kietlenségével, kellemtelenségével. A két évszak szimbólumai a fák, őket kérdezi a költő, búcsúzik tőlük, s vár választ. „Hová repül az ifjúság?”

A fák elvont jelentésben szerepelnek, tehát a második réteg is két egységből áll a tavaszi és az őszi természet fogalmkörébe tartozó szavakból, azok jelentéseiből.

3.5. A kohéziós elemzés kapcsán a stilisztikai tényezők nagy részét is számba vettem. Ezt most rendezem és kiegészítem.

Fő stílusalakító tényezők a versben: megszemélyesítések, metaforák, jelzős szerkezetek, a nagyszámú igealak, a szecessziós hangulatot idéző szavak, a rím és a ritmus (mondatok).

A századvégi szecessziós hangulatot idézi sok díszítő, szépítő funkciójú szó, szó szerkezet: „Balsamos”, altató, ég legyen tivéletek, kedvem napja. A dekadens halálszemlélet tükrözői a „bú ciprusa”, búsán dalolva, haldoklik a sárgult határ” glosszémák. Meghatározó, alapvető stílusesszközök a megszemélyesítések, metaforák, melyek a tavaszi és őszi képeknek megfelelően ellentétesek.

lombos fejetek	bús lombú fák
	bú ciprusa
szagos virágos fergeg	haldoklik a sárgult határ
ezer fehér virág	megöl minden csírát
édes illat	búsán jár(ó) szél
adtatok kedvét, tusát	nyugszik a kedvem napja

A költeményben az igealakok is szervező erejűek. A 14 igealak közül 7 kijelentő és 7 felszólító, a másodikban a kijelentő módúak vannak többségben. A felszólító módúak a tavaszi kép stílusalakítói, s a költő ifjúság utáni vágyakozását fejezik ki. A kijelentő módúak egyrészt a múlt utáni nosztalgiát, másrészt a sivár jelen, az ős, halál, elmúlás dekadens szomorúságát idézik. Az igealakok ilyen mesteri megszólása a szövegszervező elvnek, az ellentétnek is megfelel, valamint a versritmus alakításában is döntő hatású. A versszakok építkezésében is ilyen arányosság figyelhető meg. A nyolcsoros versszakok öt hosszabb és három rövidebb sorból állnak. A rövidebb sorok közül az első és az utolsó az „Üllői úti fák” megszólítás. Ennek fontos közlő szerepe van, a költői „én” az Üllői úti fáktól búcsúzik, beszélget velük, kérdez, s vár választ tőlük.

Az első két versszakban az első három hosszabb sor a két rövidebbel két-két egyszerű felszólító mondatot alkot. Az első mondatban megszólítás, a másodikban értelmezős szerkezetek, felsorolás található. A két utolsó sor mindkét versszakban összetett kapcsolatos mondat. A felszólító mondatok, felsorolások, értelmezős szerkezetek, a sorok hosszúsága, rövidsége gyors ritmust eredményeznek a képanyagnak, s a tartalomnak megfelelően. A második versszak végén tagadó kapcsolatos összetett mondat vezet be az ellentétes őszi képet, s okoz hangulat- és ritmusváltást. A harmadik versszak egy egyszerű kijelentő, egy három tagból álló kapcsolatos összetett, egy kérdő és egy felszólító mondatból áll. A mondatok tényszerű megállapításai lassítják a ritmust, fájdalmas hangulatot árasztanak.

Érdekes megfigyelni a magas és mély magánhangzók, kemény és lágy mássalhangzók versszakonkénti eloszlását. Az eloszlás aránya is jól szemlélteti a tartalmi, szemantikai, hangulati ellentétet.

Magas hangrendű

1. vsz.	32
2. vsz.	24
3. vsz.	25

Mély hangrendű

24
34
30

JEGYZETEK

- [1] Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977.
- [2] Szabó Zoltán: Szövegkohézió és globális stilisztikai elemzés. MNY. 1985.
- [3] I. m. 1. al.
- [4] Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. MNY. 1982.
- [5] Szabó Zoltán: Stilisztika és stílus a szövegnyelvészetben. MNY. 1982.
- [6] Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílári kohéziójáról. MNY. 1976.
- [7] I. m. 1. al.
- [8] Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Akadémiai, 1981.
- [9] I. m. 8 al.
- [10] Bori Imre: Kosztolányi Dezső. Fórum, 1981.

TAKÁCS GÁBOR
Budapest

Helymeghatározás az ötödik osztályban

Pontosabban, ez első tanítási óra a helymeghatározás, a derékszögű koordináta-rendszer használatával kapcsolatban az általános iskola ötödik osztályában.

Ötödik osztályban minimum követelmény [1], hogy a tanulók „szerezzenek jártasságot pontok koordináta-rendszerben történő ábrázolásában, tapasztalati függvények ..... értékeinek grafikonról történő leolvasásában”. Ennek előzményei az alsó tagozat matematika tananyagában az életkori sajátosságoknak megfelelő szinten nem követelményként, de feldolgozandó törzssanyagként már második osztályban megjelennek. Konkrétan a Tájékozódás vonalon, síkban, térben című témarészlet anyagaként. „Síkban két adattal adunk meg egy-egy pontot: (osztályteremben oszlop- és padsorszám; ,torpedójáték'-ban betű és szám; utcánév és házszám; utcakereszteződések egyszerű ,térképen)”. [2], ezt gyakorolva a harmadik osztályban is, majd tapasztalatgyűjtés a negyedik osztályban arra vonatkozóan, hogy síkban kettő, térben pedig három adatra (például: utca, házszám, emelet) van szükség egy pont meghatározásához. [3]

Az alsó tagozatos tapasztalatok nemcsak a matematikai előzmények számbavételének a szándékával kerültek szóba, hanem a következő óraleírást szemléltetésül szánjuk az alsó és a felső tagozatos matematikatanítási „stílus” zökkenőmentes váltására is. Ugyanis az átmeneti időszakban egyre nagyobb terhelés éri a tanulókat. Nem különbözik az a pszichológiai nyomás, ami abból fakad, hogy alsó tagozatban a tanuló „felelőssége” lényegében a tanító által irányított tevékenységben való aktív részvételre vonatkozik, míg felső tagozaton az elsajátítás felelőssége majdnem mindig a tanulóra hárul. „A nehézséget legtöbb esetben az jelenti, hogy ez a hangsúly-áttevődés máról holnapra, sok esetben a felső tagozatba lépés pillanatában kellene hogy megtörténjen anélkül, hogy megtanulna a gyerek írott anyagból tanulni, hogy megtanulná a tapasztalatok rendszerezését, általánosítását, elvonatkoztatását. E tekintetben mind az alsó tagozatnak, mind a felsőnek van tennivalója. Az alsó tagozat-